

rendezett magának felolvasásokat. Július folyamán három tudósítása jelent meg a *Közlönyben*, melyekben az ismét betört orosz csapatokkal való harcokról számolt be. Az utolsó annyira későn érkezett, hogy a közlésére már nem kerülhetett sor.

A forrásgyűjteményben nem szerepel, de talán van még egy hírlapi cikk, amely kapcsolatba hozható Kővári személyével. A kolozsvári *Honvéd* című lap közölt 1849. augusztus 10-én egy nagyon részletes, szemtanútól származó tudósítást a székelyföldi hadosztály utolsó harcairól, majd a maradékának Kolozsvárra történő visszavonulásáról. Kővári részese volt mindezeknek az eseményeknek, és a kapott megbízatásával pont egybevág egy ilyen beszámoló megírása. A tudósítás lényegesen részletesebb, mint Kővári könyvének vonatkozó része és viszonylag kevés köztük a kapcsolódási pont. Ezek Kővári szerzősége ellen szólnak, ugyanakkor megemlítik, miszerint a Moldvából visszatért Bemnek Petőfi vitte meg az oroszok marosvásárhelyi bevonulásának hírért. Mindez azért érdekes, mert tudjuk, hogy Kővári ezekben a napokban Kézdivásárhelyen egy szobában szállt meg Petőfivel, tehát közvetlen információkkal rendelkezett az esettel kapcsolatban. Szerzősége kétséget kizárólag nem bizonyítható, de továbbgondolásra érdemes.

Összességében elmondható, hogy az olvasók egy igényes kivitelű, jól használható és hasznos kötetet köszönhetnek a sajtó alá rendezőnek és a lektornak. A téma továbbvitelének egyik lehetősége Kővári László Kolozsváron őrzött irathagyatékának feldolgozása lenne.

Németh György

Hatos Pál

SZABADKÖMŰVESBŐL REFORMÁTUS PÜSPÖK

Ravasz László élete

Jaffa, Bp. 2016. 327 oldal

Újabb kötettel bővült a Jaffa Kiadó történelmi témájú könyvsorozata: 2016-ban megjelent Hatos Pál Ravasz László életéről szóló könyve, amely az első monografikus feldolgozása ennek az életműnek. A kötet az eszmetörténeten, illetőleg a vallás és a politika viszonyán keresztül mutatja be Ravasz életét, de közéleti tevékenységén kívül a magánemberi oldalát is megismerhetjük. A szerző joggal választotta kiindulópontként Ravasz ellentmondásos megítélését. Az eltérő értékelések közé Hatos azonban nem a vagy-ot, hanem az és-t tette, jelezve, hogy a történeti megértést ez a megközelítés viszi előbbre, egy életmű komplexitására ez mutat rá.

Az életrajzok sajátosságaiából következően Ravasz László pályáját kronologikus rendben, három szakaszra osztva mutatja be a szerző. Az első a születése (1882) és a püspökké választása (1921) közötti időszak, az erdélyi korszak. Ezt követi az 1945-ig tartó periódus. A Dunamelléki Református Egyházkerület püspökeként eltöltött idő jelentős része erre a bő húsz évre esett. A harmadik szakasz az 1945 és 1975 közötti időszak, amely püspökségének utolsó éveit, az 1956-os forradalom és szabadságharc alatti aktivizálódását, majd az újbóli visszavonulását jelenti. Ravasz életpályája során több jelentős változás következett be: viszonylag alacsony sorból az egyházi elitbe került, a Horthy-korszak meghatározó közéleti személyisége, a kormányzó lelkes támogatója volt, majd a kommunista rendszer elmozdította hivatalából. Az életrajzokból általában nemcsak az egyénről szerezhetnek az olvasók

információkat, hanem a korszakról is, azokról a tényezőkről, amelyek hatottak rá, vagy azokról, amelyeket az egyén befolyásolni tudott. Hatos könyvéből az egyén és a korszak, illetve ezek kölcsönhatásai is jól megismerhetők.

Ravasz László családi, gyermekkori szocializációja kapcsán az életrajzíró bemutatja, hogy a református egyházhoz tartozása elsősorban nem a hitbéli meggyőződés, hanem a tradíció, a családi örökség és a helyi viszonyok eredménye volt. A fiatal Ravasz Lászlóra emellett hatott a korszak, a liberalizmus is. A korszak liberalizmusa az egyház szerepét illetően is lényeges tényező volt. A protestáns egyházak – írja Hatos Pál – ugyanis a politikai katolicizmussal ellentétben elhanyagolták a vallási identitásukat, és előtérbe helyezték a racionális és liberális protestantizmust. Annak ellenére, hogy Hatos a kötet elején leszögezi, hogy „nem lehetett a teológiatörténet vagy a szűkebben vett egyháztörténet szempontrendszerének érvényesítése” a célja (22.), a szabadelvű protestantizmusról alapos elemzést ad.

Azt, hogy Hatos Pál Ravasz Lászlóról írt életrajza eszmetörténeti munka is, az életrajz és az eszmetörténet kombinációja, az is bizonyítja, hogy több ponton is tesz rövidebb, hosszabb kitérőket annak a közegnek a bemutatására, amelyben a magyar protestantizmus létezett. A századforduló után a szerző megállapítása szerint „[a] magyar protestantizmus rossz bőrben volt”, mert akkor „gyorsultak fel [...] azok a folyamatok, amelynek legfőbb vesztese éppen a hagyományos protestáns szabadelvűség volt. A katolicizmus és radikális szekularizáció hívei viszont egyre magabiztosabbá lettek” (70.). Egyre meghatározóbb lett a közjogi törésvonal helyett a progresszió–reakció szerinti megosztottság. Ez a kitérő Ravasz László politikai nézeteinek fejlődése szempontjából indokolt az életrajzban, mert az átalakuló közeg átformálta az álláspontját. 1908 tavaszán meg is fogalmazta nézeteit. Ezt Hatos nem véletlenül idézi hosszán, úgy fogalmaz, hogy ez az írás „eddig nem ismert »kulcsüzenete« a ravaszi életműnek”. Ebben Ravasz reflektál a magyar közélet változásaira, használt kulcsszavai: „ó és újvilág”, a „jó” és a „rossz”, közöttük „élet-halál harc” folyik, utóbbi a „destruktív irányzat”, „egyetlen programja a rombolás”. Ravasz szerint a protestánsoknak az egyház védelme miatt az addig ellenfélnek tartott római katolikusokhoz kellene közelednie, el kell távolodni a liberalizmustól, amely „destruktív”-vá vált és élére „a zsidók” kerültek (92–94.). A világháború idején Ravasz konzervatív elkötelezettsége még tovább erősödött, amelyet újabb példákön keresztül ismerhetünk meg. Hatos Pál ezzel kapcsolatos fontos következtetése, hogy „a két világháború közötti konzervatív vallásos regeneráció zsidóellenes ressentiment-je már az első világháború idejére kifejlődött” (117.). Ravasz tevékenységét összetettségében törekszik bemutatni, így ebből az időszakból több mindenre is kitér, így Ravasz szabadkőművességből való kilépésére, egyházszervezési törekvéseire, egyházi karrierjére vagy éppen az Erdély jövőjével kapcsolatos nézeteire is.

Ravasz László 1921-ben elhagyta Erdélyt, mert meghívást kapott a dunamelléki református püspökségre. A választási kampány során, bár a Ravasz-ellenes álláspont sem volt elhanyagolható, végül az a szempont lett döntő, hogy a református egyház megújítására, konzervatív alapon nyugvó regenerációjára Ravasz László volt a legalkalmasabb jelölt. Akkor vált kiemelt jelentőségűvé korábbi „konzervatív fordulata”, mert őt az „vitte fel a csúcsra, benne magára ismert egy egész nemzedék és egy egész kor” – írja az életrajzíró (163.). Meggyőzően bizonyítja Hatos Pál, hogy a megválasztott püspök eszmei arculata nem az ellenforradalom terméke, bár nyilvánvalóan attól nem függetleníthető, hanem egy korábbi – még a világháború előtti – folyamat eredményeként alakult ki.

Püspökként aktív közéleti szereplő volt és nem csak egyházi vonatkozású ügyekben tekinthető annak. Ez rávilágít az állam és az egyház összefonódásának, együttműködésének jelenségére, amely a Horthy-korszak egyik fontos jellemzője volt. Ezen a téren Ravasz szerepét az szimbolizálta, hogy – az életrajz szerzőjének szavaival élve – „rajongott Horthy Miklósért”. Több idézet is olvasható ennek alátámasztására. Például: „kezedre adjunk a lelkünket is”.

(Ez 1938-ban hangzott el, az első bécsi döntés után, minden bizonnyal a revízió miatti eufória állt e kijelentése mögött. A kötetben a revízió kérdéséről külön fejezet olvasható.) A szerző ezen idézeteket annyiban helyezi el a korban, hogy megállapítja: „[...] a kor frazeológiáját ismerve azt is gondolhatjuk, hogy magas pozíciójában az effajta lip service szinte kötelező volt” (170.). Ravasz a Horthy-kultusz igen aktív építői közé tartozott, bár ennek részletes bemutatására nem kerül sor a kötetben. Az azonban így is kiderül, hogy őszintén, talán még túlzottan is tisztelte a kormányzót. A fenti konkrét példa, amely a püspöki éveit bemutató fejezet elején olvasható, jól mutat rá az állam és az egyház kapcsolatának akkori jellemzőire, a két szféra együttműködésére: az egyházak védelmet kerestek, a kiváltságos helyzetük megőrzésére törekedtek, míg az állam legitimációs célokra is használta az egyházakat. Ravasz próbált mindent megtenni egyháza érdekeinek érvényesítésért. Nem kevés adat olvasható a könyv különböző pontjain Ravasz püspöki tevékenységéről: az iktatott ügyektől kezdve, a prédikációin és publikációin keresztül, az úrvacsorázók és az új templomok számáig. Püspökként törekedett a negatív tendenciák ellensúlyozására, ami együtt járt az egyház centralizációjával. Ezzel egy időben az etatista tendenciák is erősödtek, amelynek – tehát nem a református egyház központosításának – veszélyeivel Ravasz is tisztában volt, mert ez az egyház autonómiáját is korlátozhatja. Ezért vélte úgy – az 1945 utáni fejlemények fényében megalapozatlanul –, hogy az egyháznak önvédelemből centralizáltan kell működnie.

A református egyház bizonyos kérdésekben eleve rá volt szorulva az állam támogatására, mivel a korabeli magyar társadalom problémáit, amelyek közül több a református társadalmat sem hagyta érintetlenül, egyedül – értelemszerűen – nem tudta kezelni (egyke, földkérdés stb.). Hatos külön fejezetekben részletesen mutatja be Ravasz László ezzel kapcsolatos szerepét, amely újabb és újabb adalékokkal egészíti ki püspöki és közéleti tevékenységét. A munkáskérdésről, amely a két háború között lett a református egyház másik társadalmi vonatkozású problémája, külön fejezet található, ahogyan az egyes keresztény egyházak közötti feszültségekről, egymáshoz való viszonyukról is. Ebben olvasható a szerzőnek ez a megállapítása: „A magyar keresztény egyházak máig fel nem dolgozott közös traumája, hogy ez a közeledés [Ravasz 1939-ben arra utalt, hogy 'nagy érdekek' kötik össze a magyar egyházakat – T. D.] a zsidóellenes közhangulat kialakításában és antiszemita törvényhozás támogatásában valósult meg” (213.). Az antiszemitizmus esetében azonban nemcsak az egyházak között, hanem az állammal is megvalósult az együttműködés.

„Semmi sem osztja meg jobban Ravasz László történeti értékelését, mint a zsidóságról alkotott véleménye és részvétele a harmincas évek jogfosztó törvénykezésében” – így kezdi Hatos Pál az ezzel kapcsolatos fejezetet (230.). Erre a problémára már az első világháború előtti időszak kapcsán is kitér, amikor a zsidóellenességének korai megjelenését elemzi. Az 1938 utáni időszak egy rövid bevezetés után 20 oldalon kerül bemutatásra. Hatos rámutat arra, hogy Ravasz végletes megítélése „alig teszi lehetővé annak az összetett kérdésnek az elfogulatlan értékelését, hogy mennyiben járult hozzá a református egyház igehirdetése és személyesen Ravasz László felekezeten túlmutató erkölcsi tekintélye a jogfosztások természetesként való elfogadásához” (230–231). Hatos elemzése fontos hozzájárulást jelent ennek tisztázásához: megismerjük Ravasz Lászlónak a zsidótörvényeket, a jogfosztást támogató felsőházi felszólalásait, prédikációit, és a kortársak ezekre adott reakcióit. Hatos Pál arra a következtetésre jut, hogy a püspök – a református egyházban elterjedt álláspontot kifejező – akkori nyilvános beszédei „talán minden egyéb közéleti megnyilatkozásánál nagyobb hatást gyakoroltak a magyar közvéleményre” (238–239.). Az egyházi jogszabályok is szigorodtak: így 1943-ban a református egyházba történő betérés szabályai. Az 1944-es német megszállás után a magatartása megváltozott: „a keresztény egyházak vezetői közül Ravasz volt a legdinamikusabb a tiltakozások és a mentés szervezésében” (245.). Ennek ellenére még 1944

tavasán is fenntartásai voltak teológiai okokból a keresztység kiszolgáltatásával kapcsolatban. Az állam karjaiban vergődő egyház magatartásának háttéréről is szóló 1944-es dokumentumból – amelyet a szerző idéz – kiderül, hogy Ravasz László szerint a cenzúra miatt nem volt lehetőség 1944 tavaszán a „nyilvános demonstrációra”, a rádióban sem lehetett a zsidóság sorsáról beszélni, mert ezután többet már nem lett volna mód e tömegkommunikációs eszközt használni, a szószéken pedig azért nem lehetett állást foglalni, mert a történelmi egyházak országgyűlési képvisellel rendelkeznek, így azon a fórumon kellett (volna) a tiltakozásnak hangot adni (248.).

Az életrajz utolsó nagy fejezete az 1945 utáni időszakról, az 1945 és 1948 közötti politikai, hatalmi átalakulásról szól, arról, hogy a Horthy-korszakban az állammal szövetséges egyházakkal, elsősorban Ravasz Lászlóval szemben idővel hogyan lépett fel a berendezkedő új hatalom. Ravasz Lászlótól ugyan nem állt távol az önkritika, több bűnvallásra felszólító nyilatkozatot is tett, azonban az egyházon belüli – a bűnbánat hívószava köré szerveződő – hatalmi küzdelemben való részvétele miatt ez mégsem tekinthető teljesen hitelesnek.

„Életműve – minden ellentmondásával – az egyetemes magyar szellemtörténet megőrzésre és számvetésre készítő öröksége” – ezzel a gondolattal fejezi be a szerző az életrajzot (294.). A kötetben számos kérdést, problémát vet fel Hatos Pál Ravasz életpályáján keresztül, közülük egyik az egyház és állam viszonya, amelyekkel kapcsolatban elvégezhető ez a mindenképpen fontos számvetés.

Turbucz Dávid

PARLAMENTI VÁLASZTÁSI KAMPÁNYOK MAGYARORSZÁGON

Szerk. Feitl István
Napvilág, Bp. 2016. 200 oldal

„Hála Istennek túl vagyunk az országos izgalmon, a szavak tengerén, a szónoklások dagályán, a hazabeszélések özönén, a képtelen ígéretetek soha el nem érhető földjén” – így összegezte az éppen véget ért választási kampányt a *Közseg és Vidéke* című helyi lap 1905. január 29-i beszámolójában. Magyarországon ekkor már közel hatvan éve tartottak kisebb-nagyobb megszakításokkal országos népképviselői választásokat, és még újabb hosszú évtizedeknek kellett eltelnie ahhoz, hogy mai értelemben vett demokratikus választásokra kerüljön sor. Ezt a hosszú, rögzös és rendkívül változatos utat kívánja látványos módon bemutatni a *Parlamenti választási kampányok Magyarországon* című történeti és politológiai „képeskönyv”.

A rendkívül gazdagon, 420 ábrával illusztrált kötet hat szerző – Z. Karvalics László, Kedves Gyula, Cieger András, Ignác Károly, Feitl István és Ripp Zoltán – munkájának eredménye. A kötet szerkezete történész szemszögből nézve némi aránytalanságot mutat, hiszen a közel százhetven évet átölelő kiadvány tizenöt fejezetéből hét a jelenkor parlamenti választásaival (1990–2014) foglalkozik. Bár a könyv első pillantásra egy igényes és szemrevaló ismeretterjesztő kiadványnak tűnhet, értő olvasó számára nem kérdéses, hogy ennél ezúttal sokkal többről van szó. Méghozzá arról az újabban történész körökben is megélénkülő vitáról, hogy vajon létezett-e egyáltalán Magyarországon nyugatias értelemben vett